

Religionsvitenskap, ritualer og ritualisering i skolen

AV SISSEL UNDHEIM OG MARIE VON DER LIPPE

Hva slags ritualer deltar elevene i, i løpet av sin skolegang? Hvorfor blir noen ritualer kontroversielle og vekker debatt år etter år, mens det er andre man knapt vet eksisterer? Hvilke ritualer er foreldre skeptiske til, og hvilke rituelle praksiser i skolen ønsker de barna skal ta del i? En rekke eksempler fra norske medier viser at dagens religions- og livs-synsmangfold i Norge (som også inkluderer ikke-religiøsitet) byr på krevende utfordringer for lærere og skoleledere, og det er ikke alltid åpenbart hvordan de bør manøvrere. Overskrifter som «Skole dropper avkryssing av julesanger», (Schibeveag 2017), «Elever mener skolen oppfordret til kollekt for kirkeorgel» (Vindslund 2017), «Prost om Koranvers: Ikke mer problematisk enn Prøysen» (Skjelbred 2017) og «Voss-elevene skal likevel i kirken før jul» (Olsen 2016) viser litt av hvilket landskap vi beveger oss i. Men hvordan fortolker lærere og rektorer det juridiske rammeverket som regulerer religiøs praksis i skolen? Hvordan tilpasser de sin praksis i møte med det religiøse landskapet som er i stadig endring, både lokalt, nasjonalt og globalt? Hvordan balanseres formålsparagraf og læreplaners vekt på kulturarv, på den ene siden, og disse pågående endringsprosessene? Hvilken rolle spiller ritualer og ritualiserende aktiviteter i undervisningssammenhenger, og hvordan fortolkes disse aktivitetene av de som initierer og tar del i dem?

Hensikten med dette temanummeret er først og fremst å løfte noen av disse spørsmålene og få frem hvordan skolen er blitt et spennende sted for religionsvitenskapelig forskning. En bakenforliggende hypotese er at norsk skole, som en helt sentral samfunnsinstitusjon, ikke bare er en viktig arena for å videreføre «kulturarv» som også inkluderer rituell praksis, men at den i høyeste grad spiller en sentral rolle i endringspro-

sesser knyttet til både det som kan oppfattes som etablerte, tradisjonelle praksiser, og til innføringen av nye tradisjoner og ritualer. Det er her interessant å se på hvordan skolen reflekterer religiøse endringer på samfunnsnivå, samtidig som den bidrar til at disse endringene spres og etter hvert får status som egne, etablerte tradisjoner.

Flere av artiklene i dette nummeret gir et innblikk i noen av de ritualene norske elever møter på, og også deltar i, i løpet av sin skolegang. Geir Skeie ser i sin artikkel på det han omtaler som «felleskapsorienterte aktiviteter i skolen», og viser hvordan nye innfallsvinkler som «lived religion» kan få frem sider ved skolens virksomhet som ellers ikke legges merke til. Månedsfester og årstidsfester i steinerskolen er temaet for Camilla Stabel Jørgensen og Anne-Mette Stabels bidrag. De har identifisert skriftlige kilder som både får frem hvilke fester som blir sett som sentrale i norske steinerskoler, og hvordan de er blitt begrunnet, blant annet i Rudolf Steiners egne skrifter.

Oddrun Bråten har sett nærmere på forholdet mellom det lokale og det nasjonale i debatten om skolegudstjenester. Hun har to konkrete caser som gir godt grunnlag for å få frem både hvem de sentrale aktørene er, og hva som står på spill. I motsetning til den høye temperaturen som julegudstjenestene gjerne generer, fremstår de årlige Lucia-togene i skoler og barnehager som kjære og uproblematisk fester. Sissel Undheim drøfter hvorfor nettopp Lucia-togene har kunnet bli inkluderende feiringer av felleskap og mangfold som passer med den norske skolens ideologi. Både Samisk nasjonaldag, som Torjer A. Olsen og Hilde Sollid har sett på i sin studie, og Holocaustdagen, som Marita Nygård tar for seg i sin artikkel, er eksempler på relativt nye, ikke-religiøse merkedager i skolen. Artikkelforfatterne ser på både innføring og legitimering av disse merkedagene i skolen, og bidrar også med empiriske studier som viser hva som faktisk skjer (og ikke skjer) på skolene.

Selv om artikkelforfatterne tar utgangspunkt i ulike praksiser, er det likevel en del ting som går igjen hos mange. Flere av praksisene som er gjenstand for studiene i dette nummeret knyttes til bestemte datoer, eller bestemte tider på året, og kan dermed forstås som kalenderiske

ritualer. En annen ting er hvordan de ritualiserende praksisene mer eller mindre bevisst knyttes til læring, enten eksplisitt eller implisitt. Hva det er ønskelig at elevene lærer gjennom aktivitetene de tar del i, er ikke alltid like klart formulert, og her er det åpenbart rom for flere studier av nettopp forholdet mellom ritualer, ritualisering og læring. Et siste poeng som mange av artikkelforfatterne tar opp, er skillet mellom markering og feiring som er blitt etablert i norsk religionsdidaktikk. Selv om dette uten tvil har vært nyttige begreper for skoleledere, lærere og lærerstudenter som har hatt ansvar for planleggingen av denne typen aktiviteter i skolen, viser bidragene i temanummeret at grensene mellom feiring og markering ofte er utydelige og kan tolkes svært ulikt.

KONTEKST

I Wanda Alberts modell for religionsundervisning presenteres Norge, sammen med Sverige og Storbritannia, som eksempler på det Alberts kaller en integrerende undervisning (Alberts 2007: 1; cf. Andreassen 2012: 31). Selv om den praktiske organiseringen og implementeringen av fagene i disse tre landene varierer veldig, både på det internasjonale, nasjonale og lokale nivået (cf. Bråten 2013, 2016), er den felles intensjonen bak den integrerende modellen å tilpasse undervisningen til det økende religiøse mangfoldet gjennom et system som inkluderer alle elever i undervisningen, uavhengig av deres og foreldrenes religiøse bakgrunn. (cf. Jackson 2014). I den motsatte modellen, som fremdeles er mest utbredt, og som Alberts kaller segregerende, får elevene undervisning i henhold til foreldrenes religiøse tilhørighet.

Siden innføringen av modellen med KRL-faget i 1997, har religions- og livssynsfaget i norsk skole vært preget av en rekke kontroverser og revisjoner. Et sentralt spørsmål i disse debattene har vært hvorvidt religionsundervisning i det hele tatt kan gjennomføres uten at det kommer i konflikt med både elevenes og foreldrenes religionsfrihet. Opplæringsloven §2–3a stadfester retten til fritak fra «dei delar av undervisninga ved den enkelte skolen som dei ut frå eigen religion eller eige livssyn opplever som utøving av ein annan religion eller tilslutning

til eit anna livssyn, eller som dei på same grunnlag opplever som støy-
tande eller krenkjande.» (von der Lippe 2017). Paragrafen gjelder hele
skolens virksomhet og ble innført i norsk i skole i 2005 etter at Norge
fikk kritikk fra Menneskerettighetskommissjonen i Geneve for brudd på
sivile og politiske rettigheter (foreldreretten). Til tross for den delvise
fritaksretten ble staten dømt i den Europeiske menneskerettighetsdom-
stolen for brudd på menneskerettighetene i religionsfaget i 2007. En
viktig årsak til dommen var kombinasjonen av kristendommens
dominerende plass i faget, at faget var obligatorisk for alle elever og den
manglende retten til fullt fritak. Av den grunn er det i norske skoler blitt
avgjørende at både undervisningen og de aktivitetene skolen legger opp
til unngår at elevene erfarer det som kan forstås som «utøving av en
annen religion». Dette har blant annet ført til de alternative oppleggene
Oddrun Bråten viser eksempel på i sin artikkel i dette nummeret. Vi har
fortsatt veldig lite kunnskap om de ulike måtene skolene gjennomfører
disse alternativene til julegudstjenester de er pålagt å tilby. Er det opp-
levelse av felleskap, kulturarv, læring eller estetikk som er fokuset i disse
alternative oppleggene, og hva forteller det om hvordan grensene for hva
som er religiøst og ikke religiøst fortolkes og forhandles?

Religiøs praksis, eller «utøving av en annen religion» utgjør med
andre ord en viktig juridisk skillelinje i norske skoler, både når det
gjelder hva lærerne kan gjøre i KRLE-undervisningen, men vel så mye
for andre aktiviteter i skolens regi. Spørsmålet som oppstår da, er i
hvilken grad og hvordan dette faktisk påvirker praksis. De juridiske
dokumentenes vekt på individets subjektive vurdering («opplever som
utøving av en annen religion») åpner for et stort tolkningsrom, der
lærere, foreldre og andre samfunnsaktører ikke nødvendigvis er enige.
Mens mye av de juridiske formuleringene synes å bero på en forståelse
av religion som er fundert i protestantisk, luthersk teologi, eller det
såkalte «verdensreligionsparadigmet» (jf. Sullivan 2008), vil mange
religionsvitere nettopp hevde at disse modellene ikke evner å favne det
store mangfoldet av religiøsitet i historie og samtid (e.g. Masuzawa
2005; Owen 2011; Cotter & Robertson 2015; Gilhus 2013; Thurffjell
2015; Anker og von der Lippe 2014).

Om vi skal forstå kompleksiteten i det religiøse mangfoldet, både på lokalt og nasjonalt nivå, er det nødvendig å åpne opp for andre religionsdefinisjoner som kan gi andre innfallsvinkler til hva som står på spill. Bare det faktum at Den norske kirke ikke lenger kan utgjøre normen for hva som forstås som «religion» vitner om store endringer de siste 20 årene. Spørsmålet er om det påvirker skolens praksis, og i så fall, på hvilken måte? Her skjer endringer fort, og vi vet fremdeles veldig lite om dagens situasjon. Heldigvis er det likevel gjort noen studier de siste årene som kan gi noen indikasjoner på hva slags endringer det er snakk om.

RITUALER OG RITUALISERINGER

Nyere ritualteori vektlegger gjerne hvordan ritualer er dynamiske og innebærer komplekse endringsprosesser. Catherine Bell har påpekt hvordan fokus på performativitet og lek kan få frem dette dynamiske ved ritualer, noe som igjen bidrar til å tilsøre grensene mellom ritualer og «ritual-like» praksiser, og dermed også mellom religion og «ikke-religion» (Bell 1997). Det er viktig å understreke, som Ronald Grimes (2000) gjør, at ritualer er «flowing processes, not just rigid structures or momentary events». Ritualer innebærer alltid en form for «agency», siden aktørene (i vårt tilfelle elever, foreldre, lærere, skoleledere og andre) enten deltar i en eller annen grad, eller aktivt velger å ikke delta.

En rekke ulike begreper er brukt for å beskrive pågående prosesser av religiøs endring i samtiden, for eksempel sekularisering, re-sakralisering, refortrylling, privatisering, estetisering og de-diffrensiering (Gilhus & Mikaelsson 2000; Botvar & Schmidt 2010, Gilhus & Sutcliffe 2013, von Stuckrad 2013; Woodhead 2016, Gilhus et al. 2017, Furseth 2018). Vi mener det er viktig å ta hensyn til disse tendensene når vi skal se på religion og ritualer (inkludert «ikke-religion») og ikke-religiøse ritualer) i skolen. Artiklene i dette temanummeret tematiserer derfor ikke bare det man ofte kategoriserer som religiøse ritualer, men også ritualiserende, eller ritual-liknende praksiser som nettopp får frem noen tendenser ved religiøs endring som fremheves av religionsforskere.

TIDLIGERE FORSKNING PÅ FELTET

Til tross for at rammeplanen for barnehagen understreker at «Personalet skal gi barna kjennskap til og markere merkedager, høytider og tradisjoner i den kristne kulturarven og andre religioner og livssyn som er representert i barnehagen», viser forskning at det religiøse mangfoldet i foreldre- og barnegruppen i svært liten grad gjenspeiles i praksisene som er blitt analysert. (Krogstad 2014; Krogstad & Hidle 2015; Rosland & Toft 2013; Winje 2010; Puskás & Anderson 2017). Sammenlignet med det vi har av forskning på barnehager, er det svært få studier som har fokusert på ritualer i skolen. Et viktig unntak er Elisabet Haakedals studier av ritualer knyttet til kristne høytider (Haakedal 2007, 2009, 2010, 2013). Basert på materiale fra slutten av 1990 og tidlig 2000 har Haakedal særlig sett på kristne tradisjoner som adventssamlinger, og betydningen av lærernes egen religiøse identitet i planlegging, gjennomføring og legitimering av opplegget.

Mens lærebøker i lærerutdanningen helt siden lanseringen av L97 (jf. Børresen 1996) har oppfordret til å markere et mangfold av religiøse høytider, og nettopp gjøre dem til en ressurs i religionsundervisningen, vet vi altså likevel veldig lite om hvorvidt og hvordan dette eventuelt gjøres på norske skoler og i norske klasserom. I en ganske nylig studie av Internasjonal Uke (Dewilde m.fl. 2017) fremgår det av feltarbeidet at religion ikke var del av et på alle andre måter veldig omfattende program som feiret kulturelt mangfold. Fraværet av religion i denne sammenheng er kanskje vel så interessant som om det hadde vært tematisert på en eller annen måte. Er det nettopp fordi religion kan oppfattes som potensielt kontroversielt at det ikke er en del av programmet? Fordi det regnes som en privatsak som ikke hører hjemme i en slik Internasjonal uke? Eller er det andre grunner til at religion ikke regnes med når det er snakk om kulturelt mangfold i et slikt opplegg som involverer både elever, lærere og foreldre? Uansett er dette noe som det ville vært interessant å vite mer om.

Brit Marie Hovlands studie av 17. maifeiringer (2004) understreker den økende betydningen skolebarn får i større offentlige seremonier. Båndene mellom skolen og storsamfunnet blir særlig tydelige når ele-

vene blir aktører i slike store offentlige seremonier som 17. mai-tog er. Kirsten Grønlien Zetterqvist og Geir Skeie (2014) har analysert mindfulness-inspirerte teknikker i svenske skoler, med utgangspunkt i Jonathan Z. Smiths topografiske religionsmodell. På denne måten viser de hvordan religionsvitenskapen kan bidra med nye blikk på det som foregår i skolen, og hvordan nettopp skillet mellom religion og ikke-religion er langt mer komplekst enn jussen kan få det til å virke som. På liknende måte har Ida Marie Høeg og Hans Stifoss-Hanssen (2014) dokumentert endringer i sorgritualer som gjennomføres i norske skoler, og vist hvordan disse endringene har sammenheng med religiøs endring og økt mangfold. De etterlyser også mer systematisk og sammenhengende forskning på ritualer i skolen.

I debatten som kom med 2015-revisjonen av læreplanen for KRLE-faget ble det påpekt at det ikke har vært noen omfattende studie av faget siden 2000. Det har vært noen studier med mer lokalt fokus (e.g. Fuglseth 2014), men de fleste studiene som er blitt gjennomført, har fokusert på skolefaget eller kristne, lutherske kalendariske ritualer. Vi vet med andre ord veldig lite om hva som skjer i norske skoler når det for eksempel er id eller diwali, selv om de fleste K/RL/E-lærerstudenter de siste 15–20 årene har lært om disse da de utdannet seg. Til tross for den årlige mediedekningen og debattene om skolegudstjenester vet vi bemerkelsesverdig lite om lokale praksiser og fortolkninger, eller hvordan dette står i forhold til det vi vet om religiøs endring på nasjonalt og globalt plan.

OFFENTLIGE OG PRIVATE SKOLER

Ifølge statistisk sentralbyrå går mer enn 96 % av de norske elevene på offentlig skole. Også private skoler får offentlig støtte til drift.¹ Noen av disse er etablert som såkalte pedagogiske alternativer, slik som Steiner- og Montessori-skolene, mens andre er opprettet på religiøst grunnlag. Oversikten hos kristne friskolers forbund viser at de per

¹ For en nyansert diskusjon av kompleksiteten i begrepene «privat» og «offentlig» i sammenlignende internasjonale skolestudier, se Berglund 2015

august 2019 har registrert 79 grunnskoler og 34 videregående skoler, i tillegg til bibelskoler, fagskoler og høyskoler (<https://kff.no/artikkel/article/1406844>). Det er også friskoler utenfor slike organiserte nettverk, som for eksempel skolene til Menigheten Samfundet og Humanist-skolen. I motsetning til Sverige og Storbritannia, de to andre europeiske landene med integrerende religionsundervisning ifølge Alberts modell, har ikke Norge gitt tillatelse til muslimske privatskoler. Flere søknader er blitt avvist, den siste av disse fra Stiftelsen den muslimske grunnskole i 2018 (<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/stiftelsen-den-muslimske-grunnskole-far-ikke-starte-grunnskole-i-oslo/id2623576/>).

Til tross for at religion (og «ikke-religion» i tilfellet Humanist-skolen) altså spiller en mer eller mindre eksplisitt rolle i begrunnelsen for opprettelsen av disse skolene, er det ingen som tidligere har sett på hvordan ritualer og ritualiserende praksiser er like eller ulike de elevene er med på i den offentlige skolen. Her bidrar Camilla Stabel Jørgensen og Anne-Mette Stabel sin artikkel med ny og viktig kunnskap om praksis og tradisjoner i Steinerskolene.

Som artiklene i dette nummeret viser, utgjør høytider, merkedager og andre arrangementer med regelmessig forutsigbarhet en ikke ubetydelig del av skoleåret for norske elever og lærere. Samtidig vet vi altså, tross de årlige debattene om julegudstjenestene, egentlig overraskende lite om hvordan disse organiseres ved de ulike skolene, hvordan de fortolkes opp mot læreplaner og opplæringsloven, og hvordan de legitimeres av lærere og skoleledere. Med artiklene i dette nummeret ønsker vi å vise ikke bare hvordan religiøs endring på samfunnsnivå får konsekvenser for skolen, men hvordan skolen også blir en sentral arena for endring i seg selv.

TAKK!

Vi vil gjerne takke Trine Anker, som har vært helt sentral i diskusjonene og de tidlige konferansepanelene som har blitt til denne teksten og dette temanummeret. Også Geir Skeie har bidratt med mange viktige innspill i utviklingen av den opprinnelige ideen om et felles forskningsprosjekt

om ritualer og ritualiseringer i skolen. Tidlige skisser ble presentert på Nordic Conference of Religious Education, (NCRE) i Juensuu, Finland i juni 2017, og deretter på den årlige konferansen til European Association for the study of religion (EASR) i Leuven i september samme år. Her presenterte både Camilla Stabel Jørgensen, Anne-Mette Stabel, Trine Anker, Marie von der Lippe, Sissel Undheim, Oddrun Bråten og Geir Skeie ideer og materiale til ulike prosjekter om ritualisering i skolen. På EASR i Leuven deltok også Ingvild Sælid Gilhus i panelet vårt, og bidro med svært verdifull respons på presentasjonene. Noen av konferansebidragene har utviklet seg til artiklene dere kan lese i dette nummeret. Torjer A. Olsen, Hilde Sollid og Marita Nygård ble invitert i etterkant da vi ble kjent med arbeidet deres. Vi vil takke alle bidragsyterne for all innsatsen og entusiasmen de har lagt ned for å få til dette nummeret. Forhåpentligvis vil det gjøre at flere ser hvor aktuell skolen er som et sted for videre religionsvitenskapelig forskning – nettopp fordi religion også «skjer» der.

REFERANSER

- Alberts, Wanda 2007. *Integrative religious education in Europe: a study-of-religions approach*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Alberts, Wanda 2011. Religious education in Norway. Leni Franken og Patrick Loobuyck (red.). *Religious education in a plural, secularized society*. Münster: Waxmann.
- Ammerman, Nancy T. 2013. Spiritual but not religious? Beyond binary choices in the study of religion, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(2), 258–278.
- Andreassen, Bengt-Ove 2012. *Religionsdidaktikk. En innføring*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Anker, Trine and Marie von der Lippe 2014. «Religiøst mangfold i skolen». I: Line Wittek og Janicke Heldal Stray (red.) *Pedagogikk. En grunnbok*. Oslo; Cappelen Damm, 619–635.
- Bell, Catherine 1997. *Ritual. Perspectives and dimensions*. Oxford University Press.

- Berglund, Jenny 2015. Publicly Funded Islamic Education in Europe and the United States The Brookings Project on U.S. Relations with the Islamic World. Analysis Paper; 21.
- Botvar, Pål Ketil and Ulla Schmidt 2010. *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bråten, Oddrun Marie Hovde 2013. *Towards a Methodology for Comparative Studies for Religious Education. A Study of England and Norway*. Münster: Waxman.
- Bråten, Oddrun Marie Hovde 2016. Comparative studies in Religious Education in a Global-Local World: perspectives formed around a suggested methodology. I: J. Berglund, Y. Shanneik & B. Bocking (red.) Springer.
- Cotter, Christopher R. and David G. Robertson (eds.) 2016. *After World Religions. Reconstructing Religious Studies*. London: Routledge.
- Dewilde, Joke, Ole Kolbjørn Kjørven, Anne Skaret & Thor-André Skrefsrud 2017. International Week in a Norwegian School. A Qualitative Study of the Participant Perspective, *Scandinavian Journal of Educational Research*, <http://dx.doi.org/10.1080/00313831.2017.1306800>
- Fuglseth, Kåre (red.) 2014. *REL i klemme. Ein studie av det erfarte RLE-faget*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Furseth, Inger (red.) 2018. *Religious Complexity in the Public Sphere*, Cham: Palgrave MacMillan.
- Gilhus, Ingvild S. 2013. 'All over the Place': The contribution of New Age to a spatial model of religion, Steven J. Sutcliffe and Ingvild Sælid Gilhus (eds), *New Age Spirituality. Rethinking Religion*. Durham: Acumen, s. 35–49.
- Gilhus, Ingvild and Lisbeth Mikaelsson. 2000. Multireligiøse aktører og kulturens refortrylling. *Sosiologi i dag* 30:3–22.
- Gilhus, Ingvild and Steven Sutcliffe (red.) 2013. *New Age Spirituality. Rethinking Religion*. Durham: Acumen, s. 256–262.
- Gilhus, Ingvild, Siv Ellen Kraft & James R. Lewis 2017. *New age in Norway*, Sheffield: Equinox.
- Haakedal, Elisabet 2013. To sing or not to sing: contextual encounters with religious and ethical songs in the Norwegian primary school

- from 1987 to 2009; introduction and research, *Exploring context in religious education research*. Münster: Waxmann, s. 11–37.
- Haakedal, Elisabet 2010. Klartekst og skjult tekst i en barneskoles høytidskultur: Regissering, framføring og resepsjon av utvalgte høytidsarrangement. I: *Sammensatte tekster*. Elise Seip Tønnessen (red.), Oslo: Universitetsforlaget.
- Haakedal, Elisabet 2009. School festivals, collective remembering and social cohesion: A case study of changes in Norwegian school culture. *Journal of Religious Education*, 57(3), 46–55.
- Haakedal, Elisabet 2007. Situated Practice Among Religious Education Teachers A Discussion of School Rituals, Cultural Contexts and Professional Ethics Outline. I: *Researching RE teachers: RE teachers as researchers* Cok Bakker, Hans-Günter Heimbrock (eds.) Münster: Waxmann.
- Hovland, Brit Marie 2004. 17.mai-toget gjennom historia, *Slik blir nordmenn norske*. Ånund Brøttveit (red.), Oslo: Unipax.
- Høeg Ida Marie & Hans Stifoss-Hanssen 2014. «Nå er du hos Gud: Jeg vet ikke hvilken Gud du er hos, men du har det sikkert veldig bra.» Religion og ritualer ved død i skolen, *Norsk pedagogisk tidsskrift* . 98.4: 271–285.
- Jackson, Robert (2014). *Signposts: Policy and Practice for Teaching about Religions and Non-Religious Worldviews in Intercultural Education*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Krogstad, K. (2014). *Høytidsmarkering i barnehagen*. *Tidsskriftet FoU i praksis*, 8 (2), 51–69. Trondheim: Tapir Akademisk forlag.
- Krogstad, Kari og Kari-Mette Walmann Hidle 2015. Høytidsmarkering i religiøst mangfoldige barnehager. *Tidsskrift for Nordisk barnehageforskning* 9.6, s. 1–17.
- von der Lippe, Marie 2017. Fritak for hvem og fra hva da? *Religion i skolen. Didaktiske perspektiver på religions- og livsynsfaget*, Marie von der Lippe og Sissel Undheim (red.) Oslo: Universitetsforlaget.
- von der Lippe, M. 2010. *Youth, religion and diversity. A qualitative study of young people's talk about religion in a secular and plural society. A Norwegian case*. Doktoravhandling. Universitetet i Stavanger, Stavanger.

- Masuzava, Tomoko (2005). *The Invention of World Religions: Or, How European Universalism Was Preserved in the Language of Pluralism*. Chicago & London: Chicago University Press.
- Olsen, Adrian Nyhammer 2016. «Voss-elevene skal likevel i kirken før jul» nr. 24.11.2016.
- Owen, Suzanne 2011. The world religion paradigm. Time for a change. *Arts and Humanities in Higher Education* vol. 10 nr. 3 253–268.
- Puskás, Tunde and Anita Anderson 2017. ««Why Do We Celebrate?»? Filling Traditions with Meaning in an Ethnically Diverse Swedish Pre-school. *International Journal of Early Childhood*, Vol. 49(1), s. 21–37.
- Rosland, Kristine Toft og Audun Toft 2013. Markering av minoriteters høytider i barnehagen. En undersøkelse av forholdet mellom rammeplan og praksis. I: Pareliussen, I., Moen, B.B., Reinertsen A., Solhaug, T.: *FoU i praksis 2012 conference proceedings*, Akademika forlag Trondheim, s. 216–223.
- Schibevaag, Torkel 2017. «Skole dropper avkryssing av julesanger», nrk.no <https://www.nrk.no/rogaland/nylund-skole-stryker-avkryssing-av-julesanger-1.13749047> [lesedato 25.10.2017].
- Skeie, Geir 2016. What does conceptualisation of religion have to do with religion in education? Lor G. Beaman & Leo van Arragon (red.). *Issues in Religion and Education. Whose Religion?* Leiden: Brill.
- Skjellbred, Gry Eirin 2017. Prost om Koranvers: Ikke mer problematisk enn Prøysen. NRK Telemark 08.11.2017, https://www.nrk.no/telemark/prost-om-koranvers_-ikke-mer-problematisk-enn-proysen-1.13769757
- von Stuckrad, Kocku 2013. Secular Religion: A Discourse–historical Approach to Religion in Contemporary Western Europe, *Journal of Contemporary Religion*, 28:1, 1–14.
- Thurfjell, David 2015. *Det gudlösa folket. De postkristna svenskarna och religionen*. Stockholm: Molin & Sorgenfrei.
- Vindslund, Steinar 2017. «Elever mener skolen oppfordret til kollekt for kirkeorgel» Fædrelandsvennen 4.11.2017, <https://www.fvn.no/nyheter/lokalt/i/4nQwo/Elever-mener-skolen-oppfordret-til-kollekt-for-kirkeorgel>

- Winje, Geir 2010. *Høytidsmarkering i barnehagen*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Woodhead, Linda 2016. Intensified religious pluralism and de-differentiation: The British example. *Society*, 53, 41–46.
- Zetterqvist, Kirsten Grønlien & Geir Skeie 2014. Religion i skolen; her, der og hvor-som-helst? *Norsk pedagogisk tidsskrift*, 98(05), s. 305–315.